

نشریه علمی - پژوهشی

پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)

سال هفتم، شماره اول، پیاپی ۲۴، بهار و تابستان ۱۳۹۲، ۱۰۴-۷۷

بررسی نسخه‌های خطی شرح شطحیات و ضرورت تصحیح دوباره آن

مریم حسینی* - الهام رستاد**

چکیده

کتاب شرح شطحیات اثر شیخ روزبهان بقلی شیرازی، از عارفان بزرگ قرن ششم هجری، است. از عنوان کتاب برمی‌آید که موضوع آن درباره شطحیات، سخنان شگفت و غریب عارفان است. هانری کربن، شرق شناس مشهور فرانسوی در سال ۱۳۴۴ هجری برای نخستین بار این کتاب را تصحیح کرد. نسخه‌هایی که وی برای تصحیح متن از آنها استفاده کرده عبارتند از: ۱- نسخه کتابخانه شهید علی (استانبول) ۲- نسخه کتابخانه ملا مراد (استانبول) ۳- نسخه منطق الاسرار بیان الانوار (کتابخانه آستان قدس) ۴- دیوان حلاج چاپ ماسینیون. تلاش ارزشمند و والای کربن در شناساندن این متن ادبی- عرفانی به دوستان و پژوهشگران، در خور ستایش است اما متأسفانه به دلایل فراوان از جمله اشتباهات عدیده کاتبان دو نسخه نخست، همچنین زبان دشوار و بیان پیچیده روزبهان، اشتباهاتی در تصحیح روی داده که خوانش متن را با مشکل مواجه ساخته است. بعلاوه، کتاب بدون تعلیقات و فهرست مطالب به چاپ رسیده است. هر چند طی جستجوهای گسترده و پس از گذشت حدود نیم قرن از تصحیح متن، متأسفانه نسخه معتبر دیگری از این کتاب یافت نشد اما خوانش دقیق تر نسخه‌های موجود، استفاده از نسخه‌ها و کتاب‌هایی که از متن شرح شطحیات را آورده‌اند، همچنین افزودن تعلیقات و فهرست‌های مناسب، به تصحیح پیراسته و شایسته کتاب کمک خواهد کرد.

---

* دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه الزهراء (س) drhoseini@yahoo.com

** دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی (نویسنده مسؤول) erastad@yahoo.com

تاریخ پذیرش ۹۲/۶/۴

تاریخ وصول ۹۱/۸/۴

واژه‌های کلیدی

شرح شطحیات، روزبهان بقلی، نسخه خطی

مقدمه

کتاب شرح شطحیات اثر روزبهان بقلی (۶۰۶ - ۵۲۲ هـ.ق) یکی از نمونه‌های برجسته آثار عرفانی است که در آن با استفاده از آیات، روایات و احادیث و زبانی ادبی، پیچیده و نمادین به شرح شطحیات عارفان پرداخته شده است. بخشی از کتاب به شرح طواسین حلاج اختصاص دارد و بخش آخر کتاب شامل شرح اصطلاحات عرفانی است.

هانری کربن، در سال ۱۳۴۴ این کتاب را به تشویق لویی ماسینیون تصحیح کرد. محمد معین نیز یکی از همکاران در تصحیح بود که به دلیل بیماری سخت نتوانستند تا پایان کار، مصحح را یاری کنند.

چاپ نخست این کتاب را «بخش ایران‌شناسی انجمن ایران و فرانسه»، سال (۱۳۴۴ هـ/ ۱۹۶۶ م) در تهران و «انجمن تحقیقات ایرانی دانشگاه پاریس» و «کتابخانه J. Maisonneuve» در پاریس منتشر کرد و چاپ‌های بعدی هم طی قرارداد با «انجمن ایران و فرانسه» به انتشارات طه‌وری واگذار شد. در سال ۱۳۸۲ (چاپ چهارم) انتشارات طه‌وری کتاب را با صفحه‌بندی متفاوت و ترجمه مقدمه فرانسوی کربن از محمد علی امیر معزی به چاپ رساند. مقدمه‌ای با ارزش و منبعی مهم در موضوع شطح که پیش‌تر بخش‌هایی از آن را خانم سیمین دخت جهان‌پناه تهرانی در مجله آینده ترجمه کرده بود.^۱

پس از همین چاپ بود که آقای هاشم بناء پور در مقاله‌ای بسیار مختصر نکاتی در باب اشکالات کتاب و تصحیح متن بیان کرد و لزوم تصحیح مجدد را یادآور شد (بناء پور، ۱۳۸۸: ۶۱). وی جمعاً در دو صفحه، پنج مورد از اشتباهات آشکار متن را که ناشی از تصحیح نادرست دانست، مشخص کرده، به نادرست بودن ارجاع آیات هم اشاره کرد ولی متأسفانه مسأله تصحیح دوباره متن نادیده گرفته شد و انتشارات طه‌وری چاپ ششم کتاب را هم سال ۱۳۸۹ وارد بازار کرد.^۲

مقاله آقای بناء پور بسیار مجمل بود. در این مقاله سعی شده است، به صورت گسترده، نسخه‌های موجود، نیز کتاب‌ها و نسخه‌هایی که به تصحیح بهتر متن کتاب شرح شطحیات کمک می‌کنند، معرفی شوند (که پیش از این بدین صورت مطرح نشده‌اند) و اشتباهات کاتبان و مصححان بیان، و ضرورت تصحیح مجدد متن نشان داده شود.

معرفی نسخه‌های شرح شطحیات

پس از گذشت نزدیک به نیم قرن از تصحیح آغازین کتاب شرح شطحیات و با وجود تلاش‌های فراوان و جستجو در مجموعه فهرست‌های نسخ خطی کتابخانه دانشگاه تهران، آستان قدس، آیت الله مرعشی، فهرستواره دست نوشته‌های ایران (دنا)، نسخ خطی پاکستان، ترکیه، و... نیز سایت آفابزرگ طهرانی و سایت کتابخانه‌های معروف جهان برای یافتن نسخه‌ای تازه و معتبر از این کتاب، تاکنون فقط دو نسخه دستنوشته از آن یافت شده است: نسخه کتابخانه شهید علی و کتابخانه ملّا مراد که البته فقط نسخه کتابخانه شهید علی، حاوی متن کامل کتاب است. با این حال نسخه‌های خطی دیگری نیز وجود دارد که بخش‌هایی از شرح شطحیات در آنها آمده است و به خواندن موارد مبهم و ناخوانای متن کمک می‌کند و معلوم نیست که چرا کربن در تصحیح از آنها استفاده نکرده است. نسخه‌های شرح شطحیات از این قرار است:

S^۳: نسخه کتابخانه شهید علی، به شماره ۱۳۴۲ (ورق ۳۵۹-۲۶۷) کتابخانه سلیمانیه استانبول و شماره ۱۷۱ (عکسی) کتابخانه ملی ایران، مورخ ۸۸۹ هجری.^۴

چنان که اشاره شد، این نسخه تنها نسخه‌ای است که متن کامل کتاب شرح شطحیات را دربر دارد. از نظر تاریخ کتابت نیز نسبت به نسخه ملّا مراد قدیمی‌تر است. با این حال، معایب و نقایص بسیاری در آن به چشم می‌خورد، از جمله: واژگان غلط، ناخوانا و افتادگی جمله یا واژه. واژگان غلط: «اصمّ مادرزاد از سجن أنائیت چه باشد؟» ص ۹۸ (در چاپ کربن به واژه «سخن» تصحیح شده است).

«نبینی که به تیره زبان محبت چون دوال دعوی بر طبل معنی زدند، کس از ایشان نشنید» (ص ۱۰۸) «تیره‌زنان» صحیح است.

واژگان ناخوانا: «ریربی (؟) در او رسد ازلیات را تا در مرغ قدم سبحانی شوی» (ص ۱۱۰). «از قبله خردمندان بگذر، که رخش عشق، رخت خامان برنگیرد. عقل مشیر ماده مؤیان (؟) زهد است» (ص ۱۴۵).

یکی دیگر از معایب آشکار نسخه، ثبت نادرست افعال است که مصحح را با مشکلات فراوانی روبه‌رو کرده است، از جمله:

- آوردن فعل جمع به جای مفرد و بالعکس: این را نمی‌توان جزء ویژگی سبکی مؤلف قرار داد؛ چرا که نسخه‌های دیگر آن را تأیید نمی‌کند. اگر چه این نوع ثبت فعل در نسخه S شباهت زیادی به نسخه M دارد اما در مواردی دیده می‌شود که مثلاً در نسخه M فعل جمع برای جمع آمده اما در نسخه S همان فعل به صورت مفرد نقل شده است. در مواردی هم عکس این مسأله اتفاق افتاده بود؛ یعنی نسخه S صورت درست فعل و نسخه M صورت غلط آن را آورده بود. این مورد در گزیده‌های شرح شطیحات که در نسخه‌های تحفة‌العرفان و روح‌الجنان آمده، دیده نشد. بنابراین به احتمال زیاد مشکل از کاتب یا نسخه مرجع وی بوده است.

- «کردند» به جای «کرد»: «ندیدی که داود را چون در قلعه کردند شکم بزرگان بنی اسرائیل؟» (ص ۵۹).

- «در نه افتد» به جای «در نه افتند»: «تا اقرار آورند به ظاهر و تفتیش باطن نکنند، تا در تشبیه و خیال و تعطیل صفات به انکار متشابهات در نه افتد» (ص ۸۱).

- آوردن فعل مثبت به جای منفی و بالعکس:

- «بکنم» به جای «نکنم»: «هر دو دست بیفشاند، گفت «به عزّت که دیگر بار بر خلقت دعای بد بکنم» (ص ۶۴).

- «بدید» به جای «ندید»: [در حق ابلیس این مطلب آمده است]: «چون حقّ او را اهل افراد فردانیت خود بدید، او را به آدم و ذریت مشغول کرد» (ص ۳۷۸).

- آوردن غلط افعال:

- «بگیرد» به جای «بگرید»: «یکی از ایشان به آخرت رود، برای او بگیرد آسمان و زمین و مرغ در هوا و ماهی در دریا» (ص ۷۸) [در نسخه M فعل «بگیرد» ضبط شده است].

«حق مرا برگفت و پیش خود بنشانند. گفت: ای بایزید! خلق من دوست می‌دارند که تو را بینند» (ص ۹۶) (در نسخه M: «برگرفت»).

از ویژگی‌های دیگر نسخه تأثیر لهجه کاتب در متن است: «عزریائیل» به جای «عزرائیل»، «صافناد الجیاد» به جای «صافنات الجیاد».

- تبدیل مصوّت کوتاه (ـ) به مصوّت بلند (آ)؛ این مورد که تشخیص آن کار ساده‌ای نبود، در نسخه M هم دیده می‌شود:

«در خاک مشرق از عکس آدم سایه او زار حمرء صِبْغَةَ اللَّهِ» زند. ص ۴۷ (در نسخه روح الجنان «زر حمرء» ضبط شده است).

«و علی عزیز آیات ربویته... و عزرائیل قابض ارواح خلقه و آیات سلطنته» (ص ۴۶) (به جای «آیه»).

نسخه کتابخانه شهید علی مصوّر است؛ یعنی همه اشکال متن طواسین را دربردارد. گسیختگی برخی مطالب کتاب درست از وسط نسخه اتفاق افتاده است. این مسأله از سیاق مطالب متن، نیز برخی نسخه‌ها چون منطق الاسرار روشن می‌شود. در بخش کاستیهای تصحیح به تفصیل در این باره سخن گفته خواهد شد.

M: نسخه کتابخانه ملامراد یا قاضی عسکر؛ به شماره ۱۲۷۱ (در فهرست ۱۲۹۰) با عنوان «ترجمه و شرح کتاب الطواسین للحلاج المنصور» و «منطق الاسرار و تبیان الانوار»^۵ که هم اکنون در کتابخانه سلیمانیه استانبول نگهداری می‌شود. اندازه نسخه ۲۳ × ۱۴، دارای ۳۸۲ صفحه که هر صفحه شامل ۲۷ سطر به خط نسخ خوانا است. کاتب واژگانی چون «فصل»، «قال»، «بیت» و «شعر» را با مرکب سرخ‌رنگ کتابت کرده است. تاریخ کتابت نسخه مشخص نیست و آغاز و انجام آن افتادگی دارد. هلموت ریتر تاریخ نسخه را بعد از ۹۰۰ هجری تخمین زده است. بنابراین میان این نسخه با نسخه شهید علی فاصله زمانی چندانی نباید باشد. در نسخه ملامراد فصل‌های کتاب بسیار به هم ریخته است. از این رو هر چند نسبت به نسخه شهید علی خواناتر است؛ اما برتری چندانی نسبت بدان ندارد؛ غلط‌های مشابه آن با نسخه شهید علی در حوزه واژگان و به خصوص ثبت افعال، همچنین گسیختگی مطالب در بخش اصطلاحات عرفانی و روایات حلاج، نشان می‌دهد که احتمالاً نسخه مرجع هر دو کاتب یکی بوده است. از سوی دیگر افتادگی واژه یا عبارت در این نسخه بیشتر است هر چند کاتب اغلب در حاشیه متن، واژه‌های مغلوط یا افتادگی‌ها را اصلاح کرده است. برخی از شکل‌های متن طواسین نیز در آن موجود نیست.

A: منطق الاسرار بیان الانوار، این کتاب تألیف روزبهان بقلی به زبان عربی و در شرح شطحیات عارفان نگاشته شده است. روزبهان بقلی به خواسته یکی از مریدان تصمیم می‌گیرد، این کتاب را به فارسی ترجمه و شرح کند که حاصل آن متن شرح شطحیات می‌شود. هر چند قرار بوده شرح شطحیات ترجمه‌ای از کتاب منطق الاسرار باشد اما حذف و اضافات بسیار و نحوه چیدمان متفاوت

مطالب در ترجمه، آن را به صورت کتابی مستقل از متن اصلی در آورده است. با این همه می‌توان گفت برخی از بخش‌ها چون شرح طواسین، شرح روایات حلاج و اصطلاحات عرفانی، تا حدود زیادی ترجمه‌ای لفظ به لفظ از منطق الاسرار است. از این رو کربن در تصحیح متن از آن بهره گرفته است. نسخه خطی منطق الاسرار به شماره ۱۵۶ (بی تا: احتمالاً قرن ۱۰ به بعد) در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است. این نسخه ۱۴۵ برگ (۳۹۰ صفحه) - هر صفحه ۱۵ سطر - به خط نسخ کهن و خوانا کتابت شده است. نسخه مصور و دارای اشکال متن طواسین است.

D: دیوان الحلاج، چاپ ماسینیون در مجله آسیایی (Journal Asiatique) ژانویه - مارس ۱۹۳۱. کربن در پانوشته‌های ایبات مربوط به حلاج از آن استفاده کرده است.

نسخه‌هایی که به تصحیح بهتر متن کمک می‌کرده اما کربن نسبت به آنها بی‌توجه بوده است:

۱- طواسین حلاج، شماره ۲/ ۵۸۵۴، (عکسی)، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، مورخ ۵۸۱ هجری. یکی از آثار حلاج رساله‌ای است، رمزی و مصور به زبان عربی با نام الطواسین که روزبهان بقلی بخشی از کتاب شرح شطیحات را به شرح قسمت‌هایی از آن اختصاص داده است. همین امر سبب شده تا در بعضی منابع شرح شطیحات را با عنوان شرح طواسین بخوانند (دانش پژوه، ۱۳۴۷: ۳ مقدمه تحفة العرفان) این نسخه، ۷۸ سطری است و در دو ستون به خط نسخ روشن، در ۱۱ ورق کتابت شده است. کاتب فردی مسلط به زبان عربی بوده است و در آن غلط مسلم وازه یا عبارت به چشم نمی‌خورد. از این جهت در تصحیح و خوانش قسمت‌هایی از طواسین که در شرح شطیحات ناخوانا و مبهم به نظر می‌رسد، نیز مشخص شدن نقل قول حلاج از سخن روزبهان که در مواردی از تصحیح کربن با هم آمیخته شده، اهمیت بسیاری دارد.

۲- «الرسالة النکات المتصوفة الروزبهانیة»، شماره ۳۱۴۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران؛ با این مشخصات: ۱۸۵۱ پاریس (بلوشه ۴: ۲۰۰۰ ش ۲۲۵۰). دارای ۱۶ ورق (۳۲ صفحه) هر صفحه ۱۵ سطر که به خط نسخ ریز و خوانا در سال ۸۹۷ هجری در تبریز به دست احمد بن احمد الحافظ الحازم کتابت شده است. این نسخه اگر چه رساله‌ای مستقل می‌نماید اما در اصل، بخش قاموس اصطلاحات عرفانی کتاب شرح شطیحات است. نسخه با این عبارات پایان یافته است: «به نهایت رسید، شرح الفاظ مشکل به عون و تأیید و نصرت حق در روز مبارک خمیس بیست و سوم ماه ربیع الآخر سال بر پانصد و هفتاد از هجرت خیر المرسلین و الحمد لله رب العلمین و الصلوة علی خیر خلقه محمد و آله الطیبین الطاهرین»

این جملات مشابه جملاتی است که در آخر کتاب شرح شطحیات پیش از بخش خاتم الکتاب^۷ نقل شده است، با این تفاوت که آنجا پس از «شرح الفاظ مشکل» این عبارت آمده «که نکت خطاب عارفان است و کتاب تفسیر شطحیات تمام شد». بعد از «پانصد و هفتاد از هجرت» نیز بخش خاتم الکتاب ذکر شده است. گمان می‌رود روزبهان یا یکی از مریدان او پس از اتمام کتاب شرح شطحیات، بخش اصطلاحات عرفانی آن را جدا و به صورت رساله‌ای مستقل درآورده است و در پایان همان تاریخ اتمام متن را گذاشته، نه تاریخ تنظیم رساله را.

نکته دیگر در باب نسخه النکات المتصوِّفة الروزبهانیه این است که کربن و معین در مقدمه عبهرالعاشقین، این اثر را همان رساله غلطات السالکین روزبهان معرفی کرده‌اند، (اثر شماره ۱۰)، در حالی که غلطات السالکین رساله متفاوت دیگری است که نوربخش آن را به همراه رساله القدس تصحیح کرده است.

کربن در مقدمه شرح شطحیات این اشتباه را تصحیح کرده است و نسخه را بخشی از کتاب شرح شطحیات معرفی کرده است. با این حال معلوم نیست، چرا در تصحیح کتاب از آن بهره نبرده است؟! زیرا از یک سو متن، فارسی است، بنابراین بیشتر از منطق الاسرار که به زبان عربی است، به کار می‌آید؛ از سوی دیگر زمان کتابت نسخه (۸۹۷ هـ ق) تنها هشت سال با تاریخ کتابت نسخه شهید علی (۸۸۹ هـ ق) فاصله دارد.

۳- تحفة العرفان، تألیف شیخ شرف الدین ابراهیم فرزند صدرالدین روزبهان ثانی که به سال ۷۰۰ هجری در شرح حال و مقامات و معرفی آثار شیخ روزبهان نقلی نگاشته شده است. شرف الدین ابراهیم در کتاب خویش هنگام معرفی آثار روزبهان گزیده‌ای از آنها را نیز آورده که از نظر تحقیق در آثار وی درخور توجه است. وی به هنگام معرفی شرح شطحیات از آن با عنوان ترجمه منطق الاسرار یاد کرده است و گزیده‌ای از این کتاب را برای نمونه آورده است. این گزیده به ترتیب بر اساس چاپ کربن عبارتند از:

- ۱- شطح شیخ ابویزید بسطامی (فصل ۷۵) از آغاز تا «نطق الله علی لسان عمر»
- ۲- شطح شیخ جنید بغدادی (فصل ۹۰)
- ۳- شطح شیخ ابوالحسن نوری (فصل ۹۸)
- ۴- شطح شیخ ابوبکر شبلی (فصل ۱۵۰) از آغاز تا شعر عربی «فقی فؤاد المحب نار الهوی / احمر نار الجحیم ابردها»
- ۵- شطح شیخ ابوبکر واسطی (فصل ۱۷۵) و (فصل ۱۷۶)

۶- فصل فی عجز المعرفة (فصل ۱۰۱)

۷- شطح ابوبکر کتانی (فصل ۱۲۴)

۸- شطح شیخ جعفر حذاء (فصل ۱۸۳)

۹- شطح شیخ ابوالعباس بن عطا (فصل ۱۲۷)

۱۰- شطح شیخ حسین بن منصور (فصل ۲۶۱)

۱۱- شطح شیخ ابوسعید بن ابی الخیر (فصل ۴۶۳)

علاوه بر این در مقدمه مؤلف، بخشی از مقدمه شرح شطحیات، نیز آمده است: «سلام باد بر مشایخ بزرگوار که غواصان بحر بقا و سراندازان میادین فنا - قدس الله ارواحهم... و بر غوث که او را قطب خوانند» (ص ۴۸).

نسخه خطی تحفة العرفان در کتابخانه ملک شماره ۴۰۲۰ (میکروفیلم‌های دانشگاه تهران ۲۷۶۵) ۱۹ سطر، خط نسخ، مورخ ۸ رمضان ۱۰۱۵ هجری موجود است.^۸ این کتاب به وسیله محمد تقی دانش پژوه تصحیح شده که در مجموعه روزبهان نامه توسط انجمن آثار ملی در سال ۱۳۴۷ به چاپ رسیده است. مؤلف پس از مقدمه و ذکر مولد و منشاء شیخ (باب اول)، اکابر و مشایخ که معاصر او بوده‌اند (باب دوم) کرامات و حکایات (باب سوم)، به ذکر فواید از تفسیر و حدیث و شطح (باب چهارم) پرداخته که در همین باب بخش‌هایی از شرح شطحیات را نقل کرده است (صفحات ۳۸ تا ۴۶ نسخه خطی، ۹۲ تا ۱۰۴ کتاب روزبهان‌نامه).

۴- روح الجنان، «روح الجنان فی سیره شیخ روزبهان»، از شمس الدین عبداللطیف بن صدرالدین ابی محمد روزبهان ثانی، برادر شرف الدین ابراهیم، مؤلف این کتاب نیز چون تحفة العرفان به توصیف کرامات و حکایات شیخ روزبهان و معرفی آثار وی پرداخته است. کتاب به سال ۷۰۵ هجری به نام اتابک نصره‌الدین احمد، در یک دیباچه و پنج فصل تنظیم شده است. مؤلف، گزیده‌ای از شرح شطحیات را در القطب الثالث کتاب نقل کرده (صفحات ۲۰۸-۱۷۸ نسخه، ۲۸۹-۳۱۵ روزبهان‌نامه). گزیده‌ای که در روح الجنان آمده نسبت به گزیده تحفة العرفان بیشتر است، در عین حال برخی فصل‌ها نیز مشابه آن است. این مطالب بر اساس چاپ کربن عبارتند از:

- قسمتی از مقدمه کتاب: «سبحان الذی ذاب فی سبحات جلاله... هم اوشان عزیز کرد به معرفت و کفایت.» ص ۴۵
- «فصل فی نعت السید»، ص ۴۶
- فصل ۱، «فی سبب تصنیف الکتاب»: «معلوم کن ای حریف دلنواز... خداوند تعالی مرا یاری داد، نفعنا الله و ایاکم» صص ۵۱-۵۳
- فصل ۷، «فی اسماء المشایخ و نعوتهم»، صص ۶۶-۷۲
- فصل ۲۳، «فی شطح الفاروق»، ص ۸۸
- فصل ۲۴، «فی وصفی»، ص ۸۹
- فصل ۲۷، «فی شطح المرتضی علی»، صص ۹۰-۹۲
- فصل ۲۹، «فی شطح عامر بن القیس»، صص ۹۲-۹۳
- فصل ۳۱، «فی شطح ابراهیم بن ادهم»، ص ۹۴
- فصل ۳۲، «فی شطح ابوعلی السندی»، صص ۹۴-۹۵
- فصل ۳۳، «فی مخاطبتی مع نفسی»، ص ۹۵
- فصل ۳۵، «فی شطح ابی یزید»، ص ۹۶
- فصل ۷۱، «فی شطح ابی یزید»، ص ۱۲۹
- فصل ۸۶، «فی شطح ذوالنون المصری»، صص ۱۴۲-۱۴۵
- فصل ۹۲، «فی شطح الجنید»، ص ۱۵۰
- فصل ۹۶، «فی شطح ابی الحسین النوری»، ص ۱۵۴
- فصل ۴۶۳، «فی شطح ابی سعید بن ابی الخیر»، ص ۴۲۳
- فصل ۸، «فی نعت حسین بن منصور»، از آغاز تا «در میدان تحقیق به صولجان توفیق بردی»، صص ۷۲-۷۳

*بخش حکایات حسین

- حکایت ۱- «حسین در عهد متوکل بر سر پول... انگشتش بود»، ص ۷۴
- حکایت ۲- «حسین در مکه رفت سالی... وضو ساختن نیامد» ص ۷۶
- حکایت ۳- «شیخ ابو عبدالله خفیف در مناقش گوید حسین عالمی ربّانی بود... حیات و مماتش باد» ص ۷۴

- فصل ۱۰۱، «فی عجز المعرفة»، صص ۱۶۱-۱۶۰

میکروفیلم نسخه خطی روح الجنان به شماره ۳۴۹۸ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است که دانش پژوه از روی نسخه‌ای به شماره D465 واقع در کتابخانه انیستیتوی خلق آسیا در آکادمی شوروی تهیه کرده است. این کتاب نیز به همت محمدتقی دانش پژوه در مجموعه روزبهان نامه به چاپ رسیده است.

نسخه خطی روح الجنان که دانش پژوه از آن با عنوان نسخه لنینگراد یاد کرده است و بسیار گرانبها و با ارزش خواننده، به خط نسخ روشن درشت و ریز سده ۱۴ کتابت شده است.

معایب و اشتباهات تصحیح شرح شطحیات

کوشش ارزشمند و همت والای هانری کربن برای تصحیح و شناساندن متن ستودنی است اما به دلیل دشواری و پیچیدگی‌های بسیار شرح شطحیات، مشکلات نسخه‌های موجود، نادیده گرفتن برخی نسخه‌های دیگر که می‌توانست در تصحیح متن کمک کند، حجم بالای کتاب و فقدان دقت و تسلط کافی و شافی مصحح به متن، متأسفانه تصحیح شایسته‌ای از آن صورت نگرفته است. معایب و اشتباهات تصحیح را به چند دسته می‌توان تقسیم کرد: ۱- چیدمان مطالب کتاب ۲- اشتباهات تصحیح، که شامل این موارد می‌شود: افتادگی‌ها، کج خوانی‌ها، نخواندن‌ها، تکرار اغلاط کاتبان و اشتباهات تایپی، اشکالات نگارشی و ویرایشی ۳- معایب تصحیح، از جمله: ارائه نسخه‌بدل‌های ناقص، فقدان فهرست مطالب و تعلیقات مناسب، ارجاع آیات بر اساس قرآن چاپ فلوگل که با قرآن‌های امروز هم‌خوانی ندارد، فقدان مقدمه‌ای که زندگی و آثار روزبهان و سبک کتاب شرح شطحیات را توضیح دهد. همچنین مصحح به دلیل حجم بالای کتاب، به معرفی کامل و جامع نسخه‌های خطی کتاب پرداخته است.

۱- ترتیب مطالب کتاب: ترتیب مطالب کتاب از موارد بحث‌انگیز تصحیح کربن است. همان‌طور که هانری کربن در مقدمه کتاب گفته، گونه‌ای گسستگی در میان مطالب کتاب به چشم می‌خورد. «گسستگی شامل فصول ۴۶۱ (جزء ۱۱۴۹) [است] تا ۴۸۶. این تکه شامل شطحیات سه تن از شیوخ صوفیه و نیز پنج روایت حلاج است و عجیب آنکه در هر دو نسخه بدون هیچ علت منطقی در میان بخش‌های مربوط به اصطلاحات صوفیه گنجانده شده و روال آنها را کاملاً به هم ریخته است. هر دو

نسخه دقیقاً این ویژگی را دارند. گسستگی در وسط یک صفحه (ص ۱۷۳ نسخه S و ورق ۱۱۹ نسخه M) و در یک نقطه واحد متن واقع شده: از جزء ۱۱۴۹ فصل ۴۶۱ به بعد. دنباله قاموس اصطلاحات پس از فصل ۴۸۶ باز از میانه یک صفحه آغاز شده. بنابراین نمی‌توان گفت این گسستگی بر اثر یک تصادف خارق العاده و پس و پیش شدن دفاتر به علت سر به هوائی دو صحاف سهل‌انگار به وقوع پیوسته است» (بقلی، ۱۳۸۹: ۳۲). در ادامه کربن بیان کرده که جزء ۱۱۴۹ کتاب که در فصل ۴۶۱ آمده، در واقع ادامه فصل ۱۹۹ درباره «فقر» است. دو پارگی درست در این نقطه پدید آمده، بنابراین باید پس از جزء ۶۰۷ می‌آمد و مجموعه فصول ۴۶۱ (جزء ۱۱۴۹) تا ۴۸۶ طبعاً میان فصول ۱۹۹ و ۲۰۰ قرار می‌گرفت. در متن عربی نیز دنباله آنچه مطابق با فصل ۴۸۶ متن فارسی است، در فصل ۲۰۰ آمده است. بنابراین اگر تکه ۴۶۱ (جزء ۱۱۴۹) تا ۴۸۶ را به جایی که طبعاً در نسخه اصل جای واقعی آن بوده، برگردانیم، ترتیب اولیه حاصل خواهد شد. (همان، ۳۲).

به غیر از مواردی که کربن مشخص کرده، گسستگی دیگری در متن وجود دارد. با توجه به نسخه منطق الاسرار معلوم می‌شود که بند آخر فصل ۱۹۹ با عنوان «فی حقیقة توحیدی و معراجی فی مقام الفقر»، جملات «کعبه مثاب تایبان است...والمسجد بیت کل تقی»، در اصل، بند آخر فصل ۴۸۶ از روایت ۲۷ حلاج - است که باید پس از جمله «موضع قدس است از زمین، در مسجد مراقبه و مشاهده را باشند» قرار می‌گرفت.

به هر حال کربن با اینکه به ترتیب منطقی مطالب کتاب آگاهی دارد اما در تصحیح، به بیان خود «دست به عمل جراحی» نزده و تلاشی برای رفع گسستگی‌ها و انسجام متن نکرده است، آن هم به دو دلیل:

۱- گسستگی در هر دو نسخه و در یک نقطه، آن هم درست از وسط متن اتفاق افتاده، نسخه دیگری وجود ندارد که پیوند آنها و انسجام متن را نشان دهد.

۲- ممکن است چنین آشفتگی، سبک نوشتاری روزبهران در شرح شطحیات باشد.

اما به نظر می‌رسد، دلایل محکم‌تری برای رفع آن و منسجم ساختن متن وجود دارد، از جمله:

۱- در نسخه منطق الاسرار این آشفتگی وجود ندارد و همان طور که در معرفی این نسخه گفته شد، با وجود اضافاتی که متن فارسی نسبت به منطق الاسرار دارد، چندین بخش آن؛ از جمله روایات حلاج، طواسین و اصطلاحات عرفانی تقریباً ترجمه‌ای است، لفظ به لفظ از منطق الاسرار از سوی

دیگر آیا عجیب نیست که چنین آشفتگی‌ای در متن منطق الاسرار، که شطحیات عارفان و شرح آن بسیار پراکنده نقل شده، وجود ندارد؛ اما در متن فارسی، که بسیار منظم‌تر و منسجم‌تر از آن است، اتفاق افتاده است؟! روزبهان در متن فارسی واژه «فصل» را برای جدا ساختن عنوان مطالب به کار برده، در مواردی حتی عنوان‌هایی برای این فصول انتخاب کرده است. از سوی دیگر با آوردن واژه «قال» تلاش کرده شرح خود را از شطح عارفان متمایز کند. بنابراین بررسی روش بیان و انسجام مطالب در دو کتاب منطق الاسرار و شرح شطحیات، فرضیه کربن، که این آشفتگی را ویژگی سبکی روزبهان در شرح شطحیات تلقی کرده، رد می‌کند.

۲- متأسفانه ما فقط یک نسخه کامل از متن شرح شطحیات داریم، نسخه کتابخانه شهید علی (S)؛ که به دلیل اشتباهات فراوان کاتب آن نمی‌توان اطمینان صد در صد حاصل کرد که نوشته او، همان متن اصلی شرح شطحیات است. از سوی دیگر پراکندگی اوراق و فصل‌های نسخه کتابخانه ملامراد (M)، که در معرفی نسخه بدان اشاره شد، نیز، حاکی از گونه‌ای پراکندگی است که خواسته یا ناخواسته در نسخه مرجع کاتبان وجود داشته است.

اشتباهات مشابه و واژگان ناخوانای یکسان در هر دو نسخه نشان می‌دهد که به احتمال زیاد کاتبان آنها از یک نسخه (مادر نسخه) استنساخ کرده‌اند. بعید نیست این نسخه مرجع نیز جزء همان دسته از آثار روزبهان باشد که «به گفته نواده او، پس از مرگش پراکنده شد» (دانش‌پژوه، ۱۳۴۷: ۱۸ تحفة العرفان)

۳- نسخه «رسالة النکات المتصوفة الروزبهانیة» که اصطلاحات تصوف شرح شطحیات را در بردارد، نشان می‌دهد، این اصطلاحات به صورت مستقل، در کنار هم و بدون هیچ پراکندگی وجود داشته است.

۲- اشتباهات تصحیح: در اینجا به برخی اشتباهات تصحیح کربن از قبیل افتادگی‌ها، کج خوانی‌ها، نخواندن‌ها و بی‌وجهی به اشتباهات کاتبان اشاره می‌شود.

الف) افتادگی‌ها: افتادگی‌ها شامل دو دسته است:

۱- مصحح هنگام قرائت متن واژه‌ای را از قلم انداخته است:

متن مصحح	نسخه‌های خطی (M و S)	متن چاپی
الصادقین. نعت العارف	الصادقین. نعت العارف	«سبحان الذی ذاب فی سبحات جلاله اسرار الواصلین... اشباح الصادقین. ذوالجلالی که مست کرد شراب و صلتش عاشقان را» ص ۴۵
من در حالتی بودم که من با من بودم	من در حالتی بودم که من با من بودم	«اما شطحیات ابی علی سندی گفتنش که «من در <u>حالتی بودم</u> و در آن منزل از بهر خود بودم» ص ۹۴
ای سندی، کجایی (روح الجنان) [این جمله خطاب روزبهان با ابوعلی سندی است]	ای شنیدی، کجایی (S و M)؛ ای سندی، کجایی (روح الجنان)	«کجایی؟ که جانم از جامه جانم به آب اخضر ازل غبار حدث شوید» ص ۹۵
المؤمن خیر من الملائکه	المؤمن خیر من الملائکه	«سید نیک‌نامان عشق - صلوات الله علیه - گفت که «خیر من الملائکه» ص ۱۳۵
در تلوین، حق به زبان او	در تلوین، حق به زبان او	«چون <u>تلوین توحید</u> متحقق شد، <u>به زبان او</u> «انالحق» گوید» ص ۲۹۱
بحر اوست، و حکمت‌ها غرفه نهر او و زمان‌ها ساعت دهر اوست. (در نسخه (A) نیز «غرفه من نهره و ساعه من دهره» آمده است.)	بحر اوست. (S)؛ بحر اوست، و حکمت‌ها غرقه نهر او و زمان‌ها ساعت دهر اوست (M)	«گفت که علوم‌ها قطره‌ای از <u>بحر اوست</u> » ص ۳۴۵
که: جانا! سبحات صفات است و عاشق در جمال ذات، تو دانی که ذات منبع صفات است.	که ذات منبع صفات است (S)؛ که جانا! سبحات صفات است و عاشق در جمال ذات، تو دانی که ذات منبع صفات است. (M)	«قال که: ذات منبع صفات است.» ص ۱۱۲

۲- مصحح ارائه نسخه بدل را در پاورقی فراموش کرده است: این مورد، فراوان در تصحیح متن دیده می‌شود:

نسخه‌های خطی (M و S)	پاورقی متن چاپی	جمله
M: «این»، S: «این»	—	«تا بدان رنگ در این نیم رنگ عارفان را استادی کند» ص ۱۴۲
M: «خوش دل»، S: «خوش دلی»، «دل»؛	—	«خوش دلی می‌باش در دم عشق» ص ۱۴۲
M: «نکنم»، S: «بکنم»؛	—	«گفت به عزت که دیگر بار بر خلقت دعای بد نکنم» ص ۶۴

ب) کج خوانی‌ها: کج خوانی‌های مصحح نیز دو دسته است:

۱- در خواندن کلمه

متن مصحح	نسخه‌های خطی (M و S)	متن چاپی
برآرد	برآرد (فقط در نسخه S)	«عروسان سیارات در أبراج افلاکش نه فیض مُلک او نگارد و دلوهاء زَرین هر سحرگاه به دولاب سیمین بردارد» ص ۴۴
دلجوی	دلجوی	«خاک بذر از گل وجودی اوست» ص ۴۷
مجوس	مجوس (فقط در نسخه S)	«او بر منبر مصطفی به بانگ خطبه لشکر مجوس عجم به هزیمت راندی» ص ۴۸
قرام (به معنی «پرده رنگین»)	قرام	«آنک عین تفرّسش نقش قوام ملکوت خواندی» ص ۴۸
تخلیص	تخلیص	«از برای تخلیص این علم از طعن حاسدان رنج بسیار کشیدم» ص ۵۲
مودت، مساور	مودت، مساور	«سوسن صفا با یاسمین صورت مشاور، سنبل جمال با ورد جلال محاور» ص ۵۶
آفات	آفات	«ندیدی که خوارج از غلط علم با شیر بیابان قدم و سایه‌دار لوای کرم، سید فرسان غیب و مُزّیل آفتاب ریب، برادر مصطفی چه کردند؟» ص ۶۰

متن چاپی	نسخه‌های خطی (M و S)	متن مصحح
«و بر عرصه کم زنان علم مجهول به مهر <u>نفس</u> مزور و نرد دغاء معشوق مگار چه بازم» ص ۶۶	نفس (S)، نفس (M)	نقش
«شیخ <u>سکرات</u> و اسد اهل عرفان احمد بن یحیی ابوالعباس الشیرازی» ص ۷۰	سکران	سکران
«آن اصل علت و ظهور حقیقت بی رسم ربوبیت بروز کرده در لباس نکره، و معرفت در معرفت به شرط نکره» ص ۸۳	از، نکره	از، نکره
«سبحان المنزه عن مباشرة اللذات و اختلاط العنفات» ص ۸۶	الذات، الصفات	الذات، الصفات
«خاموش شو که صحن سماوات از غبار تربت نقطه شهر صافی است» ص ۸۸	سپهر	سپهر
«سخن از طور موسی کرد» ص ۹۲	گفت	گفت
«خوک حدیث بر مید و صبح مشارق ازل دمید» ص ۱۰۲	حدث	حدث
«در <u>صدد</u> چرخ انجم نگر که از پی معنی چون حال ازرق غم دارد» ص ۱۰۶	صدر	صدر
«خلق در قفای او بیامدند. واقعا نگه کرد. گفت اینها کیستند؟» ص ۱۰۸	واقفاً	واقفاً
«ای صوفی! در <u>صفت</u> ساکنان صفا چه می جویی؟» ص ۱۱۵	صف	صف
«ای «انالحق» گوی! از ناتمامی تا کی از اثبات و محو؟ دم نیستی و هستی چند زنی؟ که در نگارستان جلال قدم از بیخودی در عشق قبله رو کردند.» ص ۱۲۱	دو کردند	دو کردند
«اذیال صبح مشارق ازل از <u>کوه</u> با بهاء ابد بردار» ص ۱۲۵	کوه بایه‌ها	کوهپایه‌ها
«از سر گستاخی لوای کرم حق به خود اضافه کرد، چنان که عادت خدام <u>ملکوت</u> باشد که <u>مُلک</u> مِلک به خود اضافه کنند» ص ۱۳۱	ملوک	ملوک
«در وقت بی وقت آن سایه‌دار ظلّ جلالی ساکن جزیره بحر لایزالی حوادث عالم راه ندارد، زیرا که ثقل وقر بر جاء عشق در کشف مشاهده، مطیبت وجود بر ندارد» ص ۱۳۴	برحاء	برحاء (سختی و شدت تب)

متن چاپی	نسخه‌های خطی (M و S)	متن مصحح
«پای بر بالای و رای و را نه تا در منقار عقاب به قاصد صدهزار عرش و کرسی شکسته بینی» ص ۱۴۱	بقا صد	بقا صد
«این همه مخائیل توحید است اگر چه در محلّ التباس تودیدگان را تحقیق است. در شوراب سراب قمر جمله بی دست و پای، دست و پای بی خودی می زنند» ص ۱۴۱	نودیدگان، قهر	نودیدگان، قهر
«تو ندانی که ما قدم از تلاصق <u>حدثات</u> منزّه دانیم» ص ۱۴۵	حدثان	حدثان
«چون جان کمان عشقش از معشوق قدم حظ جمال برگرفت» ص ۱۵۷	کمال (S)، کمان (M)	کمال
«چون از دریوزه کوی «ربّ ارنی» بازگردید، از مقام انس روی سوی کثرت امر نهاد» ص ۱۶۳	دریوزه‌گری	دریوزه‌گری
«زهره وصلت را بگوی تا بربط فرح انس به <u>اوتاد</u> اسرار بنوازد» ص ۱۶۸	اوتار	اوتار
«پوستین حدث بینداز که در <u>سلخ</u> حمام عشق حرّبه بویحیی قهر جز زادگان عدم را نکشد» ص ۱۶۹	مسلخ	مسلخ
«اگر عارفی دست برآر که در درگاه پاکی معنی <u>عطاء</u> موسی توحید شمشیر بویحیی تفرید نه گاو سامری نفس گذارد» ص ۱۷۲	عصا	عصا
«در عین قدم نه قهر است و نه لطف، قهر برگ و لطف برگ، چون بین و «من فی البین» نیست» ص ۲۴۵	برک، برگ	بر که، بر که
«نه چشم بد <u>ناقه</u> قهر را «وان یکاد الّذین کفروا لیزلقونک بابصارهم» خواند؟» ص ۲۴۵	ناقد	ناقد
«ناموس خطاب چند زنی، در چلیپا <u>هزاهز</u> چند نگری؟» ص ۹۳	هزاهز (S)، هزاهز (M)	هزاهز
«غزاه کاردانان ملک کون بوده‌اند» ص ۹۴	کون بود (S)، کون‌اند (M)	کون‌اند
«این همه تا تویی <u>حرفی</u> بر صبوت ولایت است» ص ۱۰۱	خرمی (S)، حزمی (M)	حزامی
«ثمرات آن درخت جلال و جمال بود» ص ۹۷	ثمار	ثمار

همچنین واژه «آن که» در هر دو نسخه خطی S و M به صورت «آنک» و واژه «آنکه» به صورت «آنکه» کتابت شده. مصحح محترم در بسیاری موارد رسم الخط نسخه را برای واژه «آن که» انتخاب کرده و در مواردی آن را با واژه «آنکه» اشتباه گرفته است.

متن چاپی	نسخه‌های خطی (M و S)	متن مصحح
«آنکه حق بیند دل درو باز نبیند» ص ۱۲۴	آنک	آن که
«آنکه تاج «لولاک» بر بام افلاک بینداخت و در دیده بی دیده وجود بگداخت...» ص ۱۶۱	آنک	آن که
«صدیق مقدار حق بر همه مقادارها قاهر دید. آنکه جمله مقدار در مقدار حق فانی دید.» ص ۲۳۴	آن که	آن که
«آنکه از روح روح دم «ونفخت فیه من روحی» پذیرد. به دیده لاهوت سر قدم بیند.» ص ۲۴۸	آن که	آن که (پس از «پذیرد» نقطه نیاز نیست و ویرگول قرار می‌گیرد.)
«از ولایت ازل نگاررویان ملکوت عالم را گفتند که «اسجدوا لآدم» آنکه قبله گشت. به سفینه «بسم الله مجراها» از لجه بحر قهر عبودیت بگذشت» ص ۲۵۴	آن که	آن که (پس از «گشت» نقطه نیاز نیست و ویرگول قرار می‌گیرد.)

مواردی نیز وجود دارد که مصحح می‌توانسته با بهره بردن از کمک نسخه‌ها تصحیح بهتری از متن ارائه دهد:

متن چاپی	نسخه‌های خطی (M و S)	کمک نسخه‌ها	متن مصحح
«چون بحر واحد شد، موسی را از عیسی شناسی، خضر را از نوح بازندانی» ص ۱۱۸	بـرج (S)، برج (M)	البرخ الاسود (A)	برخ («برخ اسود» یکی از شخصیت‌های تاریخی در زمان حضرت موسی بوده است.) ۹

متن مصحح	کمک نسخه‌ها	نسخه‌های خطی (M و S)	متن چاپی
چشم	«عینی» (A)	جسم	«در جبهه اسرافیل و عارض عزرائیل و طره میکائیل و <u>جسم</u> هلال شکل جبرئیل رنگ بی‌رنگ آن حدیث ببینند» ص ۱۴۳
معطی	معطی (A)	مغطی	«قال: خواجه حکمت می‌خواست که روی آینه تجلیش از رؤیت معاملات مصفی بودی تا زحمت عوض در حجاب رؤیت <u>مغطی</u> نکردی» ص ۱۴۶ و ۱۴۷
جهل	جهل (A)	جهد (S)، جهل (M)	«دیگر در حالتی شدم که اگر بر هر که [در] آسمان و زمین بگریستمی از غیبت ایشان از حق و <u>جهد</u> ایشان بدو عجب نبود» ص ۱۴۹
عبدکم	عبدکم (A)	عندکم (S)، عبدکم (M)	«مالی مرضتُ فلم یعدنی عائد منکم و یمرض عندکم فاعود» ص ۱۵۲
متمتع	متمتع (A)	ممتنع (S)، ممتنع (M)	«ندانستند که عشق استغراق محبت است، محبت <u>ممتنع</u> است و عاشق ممنوع» ص ۱۵۲
مشتهران	«المستهترین» (A)	مشتهران	«بدان خطاب کند <u>مشتهران</u> عشاق را، آنها که شاهد عرایس غیب غیب‌اند» ص ۸۲
اسرار مکتوم	«الاسرار المکتومه» (A)	سنا مکتوم	«لابسان سرّ قدم در خزاین غیب و <u>سنا مکتوم</u> » ص ۸۳
ایجاد را	ایجاد را (روح الجنان)، «فاوجد من العدم بامر القدم» (A)	اتحاد را (S)، اتحاد (M)	«ظهور تجلی است عدم را به امر ارادت و علم <u>اتحاد</u> به علم داخل است نه بر ذات» ص ۹۱
معاملت	معاملت (روح الجنان)	معامعاً	«أنی بریء ممّا تشرکون» برخوان که قدم <u>معاً</u> <u>معاً</u> با حدث نیست» ص ۹۲

متن مصحح	کمک نسخه‌ها	نسخه‌های خطی (M و S)	متن چاپی
پای‌بند	پای‌بند (روح الجنان)	پای	بگویند این قصه خوان توریت را تا پای کونین از پای بیرون کند» ص ۹۳
شاه‌پر	شاه‌پر (روح الجنان)	شاه‌بر	«بنگر که شاه مرغان ملکوت و شاه‌باز پرندگان جبروت - صلوات الله علیه - چون...» ص ۹۵
ترنگ	ترنگ (روح الجنان)	بزند	«به هر بوسه‌ای صد هزار خلیل بی‌جان و صد هزار مسیح بر جان. در نوای طبرودش بزند. زخمه لن ترانی» پیداست.» ص ۹۴
گردان	گردان (روح الجنان)	کرد	«مرا در تو فرد کن تا در تو فانی شوم» ص ۹۶
مسيلمه	مسيلمه (A)	مسئله	«یعنی کشف کرد ظلمت مسئله از یمامه به نور احمد - علیه السلام -» ص ۳۴۲
باین	باین (A)	باین	«نه محدث بود و نه مقول، از نهایت به این بود و از نهایت نهایت» ص ۳۴۴
غواص قلم	«غواص قلم القدم» (A)	قدم قدمی	«غواص قدم (قلم) قدمی و چراغ آفتاب ازلی، آنک از حق پیدا شد» ص ۳۵۲
تعبیر نکردی	«ما عیر موسی» (A)	تغییر نکردی	«اگر صاحب نظر بودی، موسی را تغییر نکردی» ص ۳۸۳

۲- در ارائه پاورقی: مصحح در موارد متعدّد پاورقی را به دلیل کج خوانی اشتباه داده است؛ مثلاً واژه‌ای را در متن آورده، در پاورقی صورت نادرست آن را که ناشی از کج خوانی خود بوده، به جای صورت اصل ذکر کرده است.

متن اصلی	متن چاپی (پاورقی)	نسخه‌های خطی (M و S)
سپاس آن خداوندی را که بی آزال و آباد کنه ذات و صفاتش از تغایر اعصار و ادهار زمان و مکان منزّه بود» ص ۴۱	S: ازهار	ادهار (S)
«و علی صالح عزیز نبوته و علی ابراهیم خلیله و علی اسحاق صادق الوعد» ص ۴۶	S: صادق وعد	صادق وعده (S)

متن اصلی	متن چاپی (پاورقی)	نسخه‌های خطی (M و S)
«دریغا اگر بدانندی که علوم الهی نه همه آنست که ایشان بخواندند.» ص ۶۵	S: بدانندی	بدانیدی (S)
«طاوس علما، عین فلاذه، شیخ اهل معرفت، جنید...» ص ۶۷	S: فلاذه	قلاده (S)
«به جمال عقلشان درّ در صدف منعقد و نافه در شکم آهوی ترک مشک‌آگین شود» ص ۷۸	M: به جمال؛ S: جمال	به جمال (M و S)

ج) **نخواندن‌ها:** در متن تصحیح شده شرح شطیحات واژگانی به چشم می‌خورد که علامت سؤال روبه روی آنها قرار گرفته است و مصحح اعتراف کرده که از پس خواندن و حتی گمانه‌زنی آنها برنیامده است. باید اقرار کرد در بیشتر موارد حق با مصحح بوده است. با این حال مواردی نیز دیده می‌شود که با توجه به رسم الخط کاتبان یا استفاده از کمک نسخه‌ها این مشکل رفع می‌شود، مانند: «تو که عیسی از خر شول (?) نشناسی و خضر از غول، لاجرم در رسم تنصر در «ثالث و ثلاث»، «المسیح ابن الله» گویی» ص ۲۴۱ (تبدیل مصوت کوتاه (ئ) به صدای کشیده «او» در برخی واژگان رسم الخط کاتبان دو نسخه S و M است، مانند: «شول» به جای «شُل» در جمله فوق الذکر و «پول» به جای «پُل» در این جمله: «که نزد پول صراط ایشان قهر و لطف جمله را شیر داده است» (ص ۱۹۰). «ابوحمره گفت «چون این نمی‌توانی شنید، چرا آنجا که بارماد (?) بنیامیزی تا از آن خوری، کیستی تو از اکل طیبات و توسّع در آراستن و سرای جامه» ص ۱۷۶ (با توجه به نسخه A «نخاله با رماد» صحیح است: «فلم لا تاكل التخاله بالرماد»).

د) **تکرار اغلاط کاتبان:** در مواردی دیده می‌شود که کاتب دچار سهو و خطا شده، مصحح نیز خطای او را تکرار کرده است.

متن چاپی	نسخه‌های خطی (M و S)	متن مصحح
«نبینی که به تیره‌زبان محبت چون دوال دعوی بر طبل معنی زدند، کس از ایشان نشنید» ص ۱۰۸	به تیره‌زبان	تیره‌زنان

در **M و S** موارد متعددی دیده می‌شود که کاتب به جای «تیره‌زنان»، «تیره‌زنان» یا «تیره‌زبان» به کار برده است. هر چند بیشتر آنها را مصحح به شکل درست ارائه کرده اما باز هم چندین مورد از چشم او پنهان مانده است.

و) اشتباهات تایپی، ویرایشی و چاپی: در متن چاپی کربن اشتباهات بسیاری؛ بویژه در نقطه‌گذاری کلمات دیده می‌شود که واژه را کاملاً متفاوت ساخته، در نتیجه معنای جمله را مبهم کرده است. شاید در مواردی بتوان این مسأله را جزء اشتباه تایپی قلمداد کرد؛ اما به نظر می‌رسد، بسیاری از موارد اشکال از خوانش مصحح بوده است نه درج واژه:

متن چاپی	نسخه‌های خطی (M و S)	متن مصحح
«بدین هیجان هیمن نمودند و از <u>قضاء</u> ملکوت در ریاض جبروت پریدند.» ص ۵۶	فضا	فضاء
مفاوز طرفشان بر سلاک رسوم <u>و</u> غر است» ص ۸۲	و	و
«فعل را بر فعل نگذارد. قدیم قدم را <u>برده</u> شود تا جز قدم نماندشان» ص ۸۶	برده (S)	برده
«نبینی که در غلیان سکر انبساطی چون در <u>خلق</u> جانش مرتفع گشتی <u>ناساکن</u> شدی، همه شطح گفتی؟» ص ۹۰	خلق، تا ساکن	خلق، تا ساکن
«والله که من غیورم تا در جناب ملکوت چه می‌کند کون <u>یا</u> ناسوت» ص ۱۰۱	با	با
«چند <u>کرد</u> بتخانه‌ آزران <u>کردی</u> » ص ۱۰۴	گرد، گردی	گرد، گردی
«ای دل <u>دلیر</u> هر سراندازی» ص ۱۰۴	دلیر (S)	دلیر
« <u>دست</u> بریدگان عشق طلب کن تا «ما هذا بشرأ إن هذا أأ ملک کریم» گویند» ص ۱۱۶	دست‌برندگان	دست‌برندگان
« <u>بهرتر</u> گوید - علیه السلام - که «حجاب او نور است...» ص ۱۲۸	مهرتر	مهرتر
«ای سایه طوبی قدم! اگر شاخ وصلت «السلطان ظلّ الله» ای، بر سایه دیوار کالبد آدم آن سایه <u>گو</u> تا مشرقیان مشاهده از احتراق آفتاب تجلی در تو گریزند» ص ۱۳۲	کو	کو

متن مصحح	نسخه‌های خطی (M و S)	متن چاپی
ینقضن	ینقضن	«شهورٌ تنقِصن و ما شعرنا بانصافٍ لهنّ و لا سرار» ص ۱۳۴
کام	کام	«تا چاوشان ملکوت از جیب و دامن جبروت درّ و یاقوت حکمت از طبق عبهر «والنجم اذا هوی» پاشند، که دیر است تا گام اصداف جان ارادت مریدان از باران الهام عشق خشک است» ص ۱۳۸
باره، تا بی عصا	باره، تا بی عصا (S)؛ پاره، باقی عصا (M)	«پاره شاخ شکن را بران تا در صحرای آزال هر دم هزار میدان کند. خفتان موسی بینداز باقی عصا در دشت مدین سوار «ارنی» گوی جولان کند» ص ۱۴۱
دلیران؛ واژه «ابطال» که در نسخه (A) آمده آن را تأیید می‌کند.	دلیران	«ایشان اولیاء من اند، حقاً که ایشان دلیران من اند» ص ۱۵۳
سقر	سقر	«تا کی عود عشق خام بر آتش سفر طبع سوزی؟» ص ۱۷۵
یمانی	یمانی	«از رنگ دوئی بیرون شو تا نزد صوفیان فلک بی فتوی غیرت توحید «انالحق» گوئی و از قبله «امانی» هلال بمانی، یمین عزّت در آیینۀ اتحاد جوئی» ص ۱۷۵
فقر	فقر	«سرّ فقر بنگر تا این حدیث بدانی» ص ۹۵
انسلاخ	انسلاخ	«که آنجاست منزل حریت و انسلاخ حرّ از رسوم عبودیت و فرد شدن فرد» ص ۹۵
پنداری	پنداری	پندای که ایشان چون نماز می‌کنند، عبادت می‌کنند.» ص ۱۰۵

همچنین در شرح شطحیات علائم نگارشی و ویرایشی چون نقطه و ویرگول اهمیت و کارکرد ویژه‌ای در خواندن متن و درک درست آن بر عهده دارند و متأسفانه مصحح بدرستی آنها را رعایت نکرده است و همین امر بر پیچیدگی متن افزوده است.

«ریاض قدس صفت بر اشجار بهار سرمدیت انهار ابد. در جوی ازل رفته و بران جویبار سبزه‌ه‌اء صفت رُسته» ص ۵۶ (جمله بعد از واژه «ابد» ادامه دارد و گذاشتن نقطه صحیح نیست).

«روا باشد که گفت: من آینه گشتم ترا: تا چون درنگرند در آینه ترا بینند. «من رأی فقد رای الحق».

از قول سید بنگر در عین جمع «و ما رمیت اذ رمیت و لکن الله رمی» تا بدانی که صوفی اثر حق است» ص ۱۱۳ و ۱۱۴ (جمله «من رأی...» حدیث نبوی است، بنابراین نقطه باید بعد از «بنگر» گذاشته شود. «و ما رمیت اذ رمیت» آیه قرآن است (انفال/ ۱۷) اما چون کربن بعد از «رای الحق» نقطه گذاشته و ادامه جمله را در پاراگرافی جدید قرار داده، برای خواننده ناآشنا این اشتباه پیش می‌آید که «مارمیت» از قول سید - یعنی پیامبر (ص) - است).

«دیگر گفت که «خداوند - جل اسمه - تجلی کند بندگان را. در قرآن چنین است، زیرا که صفت است. صفت محض تجلی است. چون در عالم است. از ذات مفارق نیست» ص ۹۱ (جمله در شرح یکی از شطحیات حضرت علی (ع) است: «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَتَجَلَّى لِعِبَادِهِ فِي الْقُرْآنِ»، بنابراین نقطه باید بعد از «در قرآن» قرار بگیرد؛ همین جا نیز باید گیومه بسته شود؛ چرا که دیگر جملات شرح روزبهان است اما کربن گیومه را چندین جمله بعد بسته موجب می‌شود خواننده گمان کند همه این جملات نقل قول از حضرت علی (ع) است).

«علامت نور تجلی نور غیب است. در پیشانی عارف «تعرفهم بسیماهم» از آن گوید.» ص ۱۳۶ (نقطه پس از «پیشانی عارف» قرار می‌گیرد نه قبل از آن. جمله نسخه A نیز مؤید این سخن است: «علامة تجلّائه في العارف ان تری نور الغیب في وجهه»).

«مرا گفت: ای بی مثل من! گفتم: ای تو چون تو!» ص ۱۳۹ (علامت تعجب باید بعد از «بی مثل» قرار بگیرد و جمله نسخه A مؤید آن است: «فقال لی: یا من لیس مثلك! فقلت له: یا من هو کما هو») اشتباهات چاپی نیز دیده می‌شود:

«عقول اولوالالباب محبت‌هایم در سراب معرفت عطشان» ص ۴۴ «هایم» به معنی سرگردان به واژه «محبت» چسبیده و خوانش متن را دشوار ساخته است).

نتیجه

کتاب شرح شطحیات نوشته روزبهان بقلی یکی از آثار مهم منشور عرفانی قرن ششم به زبان فارسی است. نثر این کتاب به دلیل استفاده بسیار و خاص از آیات قرآن، احادیث، نیز تشبیهات و استعارات غریب و بدیع جزء نثر فنی و مصنوع به شمار می‌رود. این کتاب به همت والای هانری کربن در سال

۱۳۴۴ هجری تصحیح شد ولی متأسفانه به دلیل مشکلات نسخه‌های موجود، دشواری بسیار متن و در مواردی بی‌دقتی‌های مصحح، تصحیح شایسته‌ای از این کتاب صورت نگرفت. اشتباهات تصحیح شامل این موارد است: افتادگی‌ها (واژگانی که از قلم افتاده است و نسخه بدل‌هایی که مصحح فراموش کرده است)، کج‌خوانی‌ها (در نحوه خواندن واژگان، در ارائه نسخه بدل)، نخواندن برخی کلمات، تکرار اغلاط کاتبان و اغلاط چاپی و ویرایشی است. شمار این اشتباهات طبق پژوهش اینجانب بیش از هزار و دوست مورد است که در این مقاله موادی از آن ذکر شد. از سوی دیگر با توجه به دلایلی که در بخش چیدمان و ترتیب مطالب کتاب گفته شد، بخشی از تصحیح دوباره متن، چیدمانی کاملاً متفاوت خواهد داشت. همچنین کتاب فاقد فهرست مطالب و تعلیقات مناسب است و همین مسأله ضرورت تصحیح مجدد کتاب را دوچندان می‌کند. با وجود اینکه کتاب شرح شطحیات یکی از منابع مهم در حوزه پژوهش‌های عرفانی به شمار می‌رود و تاکنون منبع بسیاری از کتاب‌ها و مقالات علمی - پژوهشی بوده، نزدیک به نیم قرن است که با نواقص و معایب پیشگفته به چاپ می‌رسد. بنابراین نیاز است با خوانش دقیق‌تر نسخه‌های موجود و کمک جستن از منابع دیگر چون تحفه‌العرفان و روح‌الجنان، نیز نسخه‌هایی که از نظر مصحح نادیده گرفته شده، تصحیح پیراسته‌ای از متن صورت بگیرد.^{۱۰}

پی‌نوشت‌ها

- ۱- کرین، هانری، (۱۳۶۱)، شطح، ترجمه سیمین دخت جهان‌پناه، آینده، سال نهم، شماره ۷، صص ۵۰۹-۵۱۷؛ شماره ۱۲، سال نهم، صص ۸۹۴-۸۹۰.
- ۲- به دلیل فقدان تعلیقات و فهرست‌های مورد نیاز کتاب، رساله‌کارشناسی ارشد الهام رستاد به راهنمایی مریم حسینی، (۱۳۸۶)، با عنوان فرهنگ تحلیلی شرح شطحیات روزبهان بقلی، به همین موضوع اختصاص یافت.
- ۳- در این مقاله برای معرفی نسخه‌ها از همان علائم اختصاری لاتین در تصحیح کرین استفاده شده است.
- ۴- نسخه ۹۲ ورق یعنی ۱۸۵ صفحه دارد و هر صفحه ۳۱ سطر به خط نسخ ریز و فشرده، در میان جدولی ساده نوشته شده است.
- ۵- در کتاب «معجم المخطوطات الموجودة في مكتبات استانبول و أناطولی» (۲۰۰۵م)، صص ۵۳۲، از علی‌رضا قره بلوط مشخصات این نسخه چنین آمده: «ترجمه و شرح کتاب الطواسین للحلاج المنصور» شماره ۱۲۷۱ و «منطق الاسرار و تبيان الانوار» شماره ۱۲۹۰؛ گویا شماره ۱۲۷۱ شماره سابق مجموعه‌ای است که نسخه در آن نگهداری می‌شده است و هانری کرین در مقدمه شرح شطحیات و لویی ماسینیون در مقدمه طواسین به همین

شماره اشاره کرده‌اند. کارل ارنست ذیل مشخصات نسخه خطی شرح شطحیات این گونه ارجاع داده: قاضی عسگر، ۱۲۷۱ (در فهرست ۱۲۹۰). (ارنست، ۱۳۷۷: ۲۵۴)

۶- لویی ماسینیون این اثر را بر اساس نسخه‌ای بی تاریخ (احتمالاً ۸ تا ۱۰ هجری/پانزدهم تا هفدهم میلادی) و پرغلط، نیز نسخه فارسی شرح شطحیات (نسخه ملامراد) تصحیح و چاپ کرده است (ماسینیون، لویی، ۱۳۸۴)، طواسین، نوشته حلاج، ترجمه محمود بهفروزی، چاپ اول، تهران: علم). قاسم میرآخوری نیز طواسین حلاج را با توجه به نسخه ماسینیون و تحقیق سعدی الضناوی در مجموعه آثار حلاج آورده و آن را ترجمه کرده است. این کتاب در سال ۱۳۸۶ توسط انتشارات شفيعی به چاپ رسیده است. محیی الدین الطعمی نیز گویا بر اساس همین نسخه ماسینیون، طواسین حلاج را همراه با شرحی به نام کشف القوانین ارائه کرده است: الطعمی، محیی الدین، (بی تا)، الطواسین، للحلاج، رضی الله عنه، و معه کشف القوانین الموضحة للغاز الطواسین، مکتبه الكتاب الازهریة.

۷- عنوان «خاتم الكتاب» در نسخه‌ها نیامده است و آن را کربن برای این بخش گذاشته است.

۸- از تحفة‌العرفان نسخه دیگری به شماره ۳۴ خانقاه نوربخش، شماره ۳۰۳۵ فهرست میکروفیلم‌های دانشگاه تهران (مورخ ۱۳۶۱ ه. ق) وجود دارد که فاقد بخش معرفی آثار روزبهان (باب چهارم) است. دانش پژوه در صفحه ۷۲۷ کتاب «فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران» با شماره ۳۰۳۵ را نسخه روح الجنان معرفی کرده است.

۹- یک بار که حضرت موسی (ع) در زمان قحطی به همراه هفتاد هزار نفر از بنی اسرائیل به طلب باران رفته بود، خداوند دعای موسی را اجابت نکرد و به او گفت: «اگر فردی به نام «برخ» را پیدا کنی و او دعا کند، باران نازل می‌شود.» حضرت موسی (ع) پس از جستجو و یافتنش، از او خواست تا برای نزول باران دعا کند. برخ، دست به دعا برداشته، چنین گفت: «الهی این موافق کردار تو نیست و مقتضای حلم و حکمت تو، نمی‌دانم چه روی داده است تو را، آیا ابرها از فرمان تو سرپیچیده‌اند یا بادهای اطاعت تو بیرون رفته‌اند یا باران‌های تو تمام شده، یا غضب تو گناهکاران را گرفته؟ آیا تو زنده نیستی؟ پیش از خلق خطاکاران رحمت خود را خلق کردی و به عفو امر فرمودی. آیا شتاب در عذاب می‌کنی؟ می‌ترسی بعد قدرت نداشته باشی؟» هنوز دعای او تمام نشده بود که باران بر بنی اسرائیل فروریخت و در نصف روز گیاه‌ها چنان سبز شدند که سواره را پوشانیدند. پس برخ برگشت و به موسی برخورد و گفت چگونه با خدا مباحثه کردم. موسی قصد او کرد. خطاب الهی رسید که: «ای موسی! برخ روزی چند بار ما را می‌خنداند.» جملاتی که برخ در دعای بارانش استفاده کرده، یادآور سخنان نیش‌دار، طعنه‌آلود و گستاخانه عقلای مجانین در آثار عطار است و اتفاقاً همین حکایت در مصیبت‌نامه، بخش سوم آمده است (عطار، ۱۳۸۶: ۱۸۳ و ۵۵۰).

۱۰- «تصحیح مجلد شرح شطحیات روزبهان بقلی» موضوع پایان‌نامه دکتری است که به راهنمایی تقی پورنامداریان در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی به ثمر رسیده است.

منابع

کتاب‌ها

- ۱- ارنست، کارل. (۱۳۷۷). *روزبهان بقلی*، ترجمه مجدالدین کیوانی، تهران: مرکز، چاپ اول.
- ۲- بقلی، روزبهان. (۱۳۸۹). *شرح شطحیات*، تصحیح هانری کربن، تهران: طهوری.
- ۳- ----- (۱۳۳۷). *عبر العاشقین*، تصحیح محمد معین، تهران: ایران شناسی انیستتو ایران و فرانسه.
- ۴- ----- (۱۳۸۱). *رسالة القدس و غلطات السالکین*، به سعی جواد نوربخش، تهران: یلدا قلم، چاپ دوم.
- ۵- بناءپور، هاشم. (۱۳۸۸). *چند نکته در تصحیح هانری کربن در شرح شطحیات*، جهان کتاب، شماره ۲۴۸ و ۲۴۹ و ۲۵۰، ص ۶۱.
- ۶- دانش‌پژوه، محمد تقی. (۱۳۴۷). *روزبهان‌نامه*، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- ۷- ----- (۱۳۴۸). *فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی*، زیر نظر ایرج افشار، ج ۲، تهران: دانشگاه تهران.
- ۸- درایتی، مصطفی. (۱۳۸۹). *فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)*، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس، چاپ اول.
- ۹- رستاد، الهام. (۱۳۸۶). *فرهنگ تحلیلی شرح شطحیات روزبهان بقلی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و زبان‌ها، دانشگاه الزهرا (س).
- ۱۰- الطعمی، محیی‌الدین. (بی تا). *الطواسین، للحلاج*، و معه كشف القوانین الموضحة للغاز الطواسین، مكتبة الكتاب الازهرية.
- ۱۱- عطار، محمد بن ابراهیم. (۱۳۸۶). *مصیبت‌نامه*، تصحیح محمد رضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن، چاپ سوم.
- ۱۲- قره‌بلوط، علی‌رضا. (۲۰۰۵م). *معجم المخطوطات الموجودة في مكتبات استانبول و أناتولی*، الجزء الاول، ترکیه: دار العقبة مدرسه الصحیبه.

- ۱۳- کربن، هانری. (۱۳۶۱). **شطح**، ترجمه سیمین دخت جهان پناه، آینده، شماره ۷، سال نهم، صص ۵۰۹-۵۱۷؛ و شماره ۱۲، صص ۸۹۰-۸۹۴.
- ۱۴- میرآخوری، قاسم. (۱۳۸۶). **مجموعه آثار حلاج**، تهران: شفیعی.
- ۱۵- ماسینیون، لویی. (۱۳۸۴). **طواسین**، نوشته حلاج، ترجمه محمود بهفروزی، تهران: علم، چاپ اول.

نسخه‌های خطی

- ۱- بقلی، روزبهان. (کتابت ۸۸۹ هـ ق). **شرح شطحیات**، شهید علی (عکسی)، شماره ۱۷۱، تهران: کتابخانه ملی.
- ۲- ----- (کتابت احتمالاً بعد از ۹۰۰ هـ ق). **شرح طواسین**، ملامراد (قاضی عسکر)، شماره ۱۲۷۱، (شماره بازیابی ۱۲۹۱)، استانبول: کتابخانه سلیمانیه.
- ۳- ----- (کتابت بی تا: احتمالاً بعد از قرن ۱۰). **منطق الأسرار**، شماره ۱۵۶، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
- ۴- ----- (کتابت ۸۹۷ هـ ق). **الرسالة النکات المتصوِّفة الروزبهانیه**، نسخه پاریس، شماره ۳۱۴۲، تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- ۵- حلاج، حسین بن منصور. (کتابت ۵۸۱ هـ ق). **طواسین**، شماره ۲ / ۵۸۵۴، (عکسی)، تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- ۶- شرف‌الدین ابراهیم بن صدرالدین روزبهان ثانی. (کتابت ۱۰۱۵ هـ ق). **تحفة العرفان**، شماره ۲۷۶۵ (میکروفیلم)، تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- ۷- شمس‌الدین عبداللطیف بن صدرالدین روزبهان ثانی. (کتابت قرن ۱۴). **روح الجنان**، شماره ۳۴۹۸ (میکروفیلم)، تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

